

Hanne
Thommesen

Gunnhild
Falkflaug Misund

Det gjelder gjeld, ungdom og rehabilitering

Artikkelen drøfter hvordan gjeld påvirker hverdagen og helsen til unge voksne, og hvordan gjelden håndteres i individuelle rehabiliteringsprosesser. Selv om gjeldsbelastning i sammenheng med rehabiliteringsprosesser er utgangspunktet, rettes søkelyset også mot barnegjeld. Artikkelen empiri viser at det finnes unge voksne som har pådratt seg en betydelig gjeld før myndighetsalder. Empirien viser også at ungdom med gjeld går fra det ene midlertidige tiltak til det andre uten fokus på gjeldsanering. Hvordan er dette mulig?

INNLEDNING

Det norske samfunnet er preget av mange fristelser, og det man har og eier har betydning for hvordan man blir oppfattet. Dagliglivet til folk flest inneholder ulike økonomiske aktiviteter, og slike aktiviteter øker i omfang etter hvert som barn vokser opp. Investeringer ved hjelp av ulike låneordninger anses som fornuftige. Det forventes for eksempel at voksne mennesker trykker sine liv med investering i eiendom, bolig og utdanning.

I dag debatteres global finanskriser, europeisk gjeldskrise, norsk boligboble og luksusforbruk.

Hvordan dette tematiseres og hvilken kunnskap som blir stående som sannhet omkring fenomenene er i stor grad formet av kulturelle forestillingene om for eksempel forbruk, eiendom, gjeld og forsørgelse. De aller fleste synes synd på de fattige, men mener samtidig at ”folk får som fortjent”, og at ”mulighetene er der for alle”. Forestillingene danner bakgrunnen for hvilke stønads- og forsørgelsesordninger som tilbys mennesker med gjeld og betalingsproblemer. Mennesker med psykiske og rusrelaterte problemer har fått en del faglig oppmerksomhet i forhold til hvordan disse problemene påvirker

Hanne Thommesen er førsteamanuensis og dekan ved fakultet for samfunnsvitenskap ved Universitetet i Nordland. Hun har doktorgrad i sosiologi, og har flere års erfaring som forsker innenfor tema som rehabilitering, individuell plan, ungdom i barnevernstiltak og om hverdagsliv med psykiske og rusrelaterte problemer.

Gunnhild Falkflaug Misund er veileder i utføringsbedriften Bodø Industri AS, der hun bistår personer tilknyttet NAV sine tiltak Kvalifiseringsprogrammet og Vilje Viser Vei, i sine rehabiliteringsprosesser der ordinært arbeid er målet. Hun har en mastergrad i rehabilitering. Misund har siden 1993 arbeidet innenfor ulike velferdsinstitusjoner; barnevernskolektiv, akuttpsykiatri og NAV.

er hverandre (Thommesen 2012). Det samme helhetlige fokuset rettes sjelden mot gjeldsproblemer i møte med annen problematikk (Kahrs 2010). Forskning viser imidlertid omfattende sammenheng mellom gjeld og levekår (Poppe 2008).

Det er politisk enighet omkring de ordningene som er utformet for å avhjelpe gjelds- og fattigdomsproblemer. Fattigdomssatsningen til regjeringen handler i hovedsak om å skaffe personer lønnsarbeid, selv om begrepene livskvalitet og aktivitet er kommet til som begrunnelser for tiltaksbruk. Den fremste satsningen til den norske regjeringen i kampen mot fattigdom er for tiden NAVs Kvalifiseringsprogram. Målgruppen for programmet er personer som over tid har mottatt sosialtrygd, eller som står i fare for å bli værende på sosialtrygd. Denne artikkelen handler om unge voksne i nettopp dette programmet eller tiltaket.

Vår interesse for gjeld, og spesielt gjeldens betydning i individuelle rehabiliteringsprosesser, har utviklet seg over tid. Vi er over år blitt oppmerksom på at gjeld, og kanskje særlig inkassogjeld, har innvirkning på en persons rehabiliteringsprosess. Dette er særlig tydelig dersom personen i utgangspunktet sliter med psykiske og rusrelaterte problemer. Vi har sett at fokuset på eller manglende fokus på økonomi og gjeldssanering har betydning for hvordan enkeltpersoners rehabiliteringsprosess skrider frem, uavhengig av om målet med prosessen er å komme i arbeid eller å få bedret psykisk helse. Gjeld er for eksempel ofte en medvirkende årsak til at personer havner tilbake i rusmiljø etter institusjonsbehandling for rusproblematikk (Smith-Solbakken og Tungeland 1997).

Problemstillingene eller de spørsmålene vi reiser i denne artikkelen er:

1. Hvordan er barnegjeld mulig?
2. Hvordan påvirker gjeld hverdagen og helsen til unge voksne?
3. Hvordan håndteres gjeld i individuelle rehabiliteringsprosesser?

DATAGRUNNLAGET

Artikkelens analyse bygger på den empirien som ble samlet i mastergradsprosjektet; "Det gjelder gjeld" (Misund 2011). I masterprosjektet ble det gjort semistrukturerte intervjuer med to kategorier informanter. For det første ble det gjort intervju med seks unge voksne mellom 20 og 30 år.¹ *Se fotnote etter artikkel*

De er alle vurdert av NAV til å ha behov for tett individuell oppfølging (eller rehabilitering) for å nå målet om lønnsarbeid. På intervjutidspunktet var alle ungdommene i arbeidsforberedende tiltak tilknyttet Kvalifiseringsprogrammet, og de hadde betydelig gjeld.

For å belyse gjeld, og hva som kan gjøres i forhold til unge voksnes gjeldsproblemer er også to økonomiske rådgivere hos NAV intervjuet.

I tillegg til intervjuene er en rekke dokumenter vedrørende gjeld, og gjeldsordninger gjennomgått og analysert. Hensikten med metodevalget – både intervju og innhenting av skriftlig informasjon - var ønsket om å gi unge voksne med gjeld en stemme for dermed å få tak i deres erfaringer og synspunkter omkring gjeld generelt og om gjeld i forbindelse med rehabiliteringsprosesser spesielt. Samtidig ønsket vi å få tak hjelpeapparatets og samfunnets syn på gjeld, og hvordan gjeld håndteres av hjelpeapparatet. Det empiriske materialet er analysert i tre trinn, men først ble intervjuene transkribert. Etter transkriberingen av intervjuene startet vi med å lese gjennom alle intervjuutskriftene. Deretter sorterte vi den transkriberte teksten i ulike koder, for eksempel: første inkassokrav, opplevelsen av gjeld, gjeldens bestanddeler osv. Neste trinn i analysen var å avdekke mønstre i de ulike kodene, det vil si å klassifisere hva som er typiske innenfor et tema/kode, og hvilke erfaringer som bare deles av noen få. Utprøvingen av forskjellige måter å skrive frem funnene på regner vi som det siste steget i analysen. Gjennom å sette ord og setninger ned på papiret, og å gjøre dem til en sammenhengende tekst ble vi i stand til å se nye sammenhenger og finmaskede nyanser i datamaterialet. Richardson (1998) hevder at det er gjennom å prøve ut ulike former for skriftliggjøring at en finner datamaterialets mening. For

oss ble empirien tydeligere i løpet av skriveprosessen. Analysen har altså vært en søking på tvers av transkriberte intervjuer, kodet materiale og i ulike skriftlige forsøk på formidling. I analysearbeidet har vi tatt de stegene som har fungert hensiktsmessig for å gjøre datamaterialet begripelig og rapporterbart. Letingen i datamaterialet har gitt oss ideer, bekreftelser, overraskelser og kunnskap. Ifølge Haavind (2000) er det gjennom å arbeide med de dataene man har, at datamaterialet gir tilbakemeldinger om hva det egner seg til, og hva det ikke egner seg til. Gjennom de ulike stegene har vi lett etter mulige svar på artikkelens spørsmål, og etter en måte å formidle svarene på.

Det er kunnskap om sosial mening som er sentralt i artikkelen, og slik vi ser det er mening kontekstavhengig. Eksempelvis vil en gjenstand ikke ha betydning i seg selv, men må forstås i forhold til den konteksten den er en del av. Et kredittkort kan forstås ut fra eksempelvis trygghet, identitet, økonomisk teft, status, kjøpefest etc. Vårt budskap er at hvordan vi snakker om og håndterer gjeld har betydning for hvilken bistand som ytes av hjelpeapparatet, og hvordan vi ser på mennesker med gjeldsproblemer.

MÅLET ER LØNNSARBEID

Regjeringen legger stor vekt på at arbeid er en viktig faktor i bekjempelsen av fattigdom, men også at arbeid gir sosial forankring. Arbeid gir enkeltpersoner mulighet for å bidra til fellesskapet, og det gir ikke minst mulighet for læring og realisering av egne evner (St.prp. nr. 46 (2004–2005):54). Politikere, statsforvaltningen og nordmenn flest er bekymret for om den norske velferdsstaten og ulike stønadsordninger bidrar til å skape en ny gruppe unge fattige mennesker som aldri får tilknytning til arbeidslivet. Ungdomsinformantene kan sies å representere den ungdomsgruppen samfunnet er bekymret for.

Ungdomsinformantene sier de ønsker å leve av eget lønnsarbeid. De fremhever at målet ikke kan nås uten hjelp til å ordne opp i økonomien eller mer presist gjeldsproblemene. Ungdommene har altså samme mål som NAV og reg-

jeringen. De vil ha lønnsarbeid, og ordinært arbeid er målet for rehabiliteringsprosessen deres. Grunnlaget for at ungdommene skal gjennomgå en individuell rehabiliteringsprosess er deres kaotiske livssituasjon og vanskelige bakgrunn.

Siden tidlig barnealder er ungdomsinformantene blitt regnet som hjelpetrequende av bistandsapparatet. Barndommen deres var preget av omsorg fra barnevernet, institusjonsopphold i spesialskole og psykiatri, samt poliklinisk oppfølging fra psykiatri og rusenhet. Alle er langvarige brukere av sosiale stønader, selv om de er forholdsvis unge. Ingen av dem har fullført videregående skole. De har lite arbeidserfaring, men de har deltatt på flere forskjellige tiltak via NAV. De eier ikke egen bolig eller bil, og de har siden tenårene vært definert som ikke kreditverdige. Fire av dem er foreldre til små barn, og to av dem har sonet dommer.

I denne artikkelen legger vi følgende forståelse av rehabilitering til grunn:

”Habilitering og rehabilitering er tid-savgrensede, planlagte prosesser med klare mål og virkemidler, hvor flere aktører samarbeider om å gi nødvendig bistand til pasientens og brukerens egen innsats for å oppnå best mulig funksjons- og mestringsevne, selvstendighet og deltakelse sosialt og i samfunnet” (HOD 2012).

Det overordnede målet med rehabiliteringen er mangesidig, men i hovedsak dreier rehabilitering seg om to forhold; (1) koordinerte tjenester og (2) individuelle endringsprosesser. Tjenestemottakeren og tjenesteytere skal i fellesskap gjøre en innsats for at tjenestemottakeren skal oppnå endring. Det er ungdomsinformantene som skal gjennomgå en rehabiliteringsprosess, eller mer presist en identitetsendrende prosess. De skal gå fra å være marginaliserte ungdommer til å bli lønsmottakere.

Målet med kvalifiseringsprogrammet er å bidra til at flere kommer i arbeid og aktivitet ved hjelp av tettere og mer forpliktende bistand

og oppfølging - også i tilfeller der hvor veien fram til lønnsarbeid kan være relativt lang og usikker. Kvalifiseringsprogrammet er designet for personer i yrkesaktiv alder med vesentlig nedsatt arbeids- og inntektsevne. Programmet skal tilpasses den enkeltes behov og forutsetninger, være helårig og gis for et år av gangen (og fortrinnsvis bare i to år).

Selv om fattigdom ikke er enkelt å definere er det innenfor fattigdomsforskning enighet om at det er sammenheng mellom arbeid og fattigdom (Fløtten mfl. 2011). Mange av deltagerne i kvalifiseringsprogrammet har vanskeligheter med å komme i arbeid av ulike grunner. Evalueringer av programmet viser at de fleste deltagerne i programmet hadde mange og sammensatte problemer (Schafft og Spjelkavik 2011). Således er det grunn til å anta at det også er faktorer i samfunnet som må endres for å få bukt med fattigdomsproblemene, altså ikke bare enkeltpersoners valg og handlinger. Eksempelvis bør en arbeide med inkluderende arbeidsliv, tilgangen til utdanning, psykiske og rusrelaterte problemer, kriminalitet og dårlige boligforhold. I denne artikkelen tar vi ikke stilling til fattigdomssatsningen eller kvalifiseringsprogrammet, men vi setter spørsmålsteget ved om kvalifiseringsprogrammet tar tilstrekkelig hensyn til deltakernes gjeldsproblemer og rehabiliteringsprosesser.

BARNEGJELD – HVORDAN ER DET MULIG?
Alle informantene har gjeld, noe som egentlig er ganske vanlig i det norske samfunnet. Det uvanlige er at de fikk sine første inkassovarsel før 18-årsdagen, men også at de opparbeidet seg betydelig gjeld før de ble myndige. Gjelden knytter seg i utgangspunktet til offentlige egenandeler, husleie og strøm, telefon og TV-lisens, samt studiefinansiering. Altså helt vanlige utgifter for tenåringer i etableringsfasen. I dag er imidlertid en stor del av gjelden deres knyttet til renter og gebyrer på barndommens gjeld.

Den tiden gjeldsproblemene startet beskriver informantene som en tid hvor de var ”unge og

ubetenksomme”. En av ungdomsinformantene sa følgende:

”Det begynte egentlig ganske tidlig fra jeg var 15-16 år, og det har fulgt meg fra da til den dag i dag. Det var strøm enkelt og greit, ja det gikk i strøm. Deretter kom telefon, så kom andre utgifter. Det endte jo med at jeg måtte flytte”.

Sitatet viser at ungdommen tidlig flyttet for seg selv, og fikk sin første inkasso fordi han ikke betalte en strømregning. Deretter ble det telefonregning og andre regninger. Han tok opp kredittkortlån for å betale regninger, men klarte ikke å betale avdragene på lånet. Dette er et typisk eksempel fra empirien på hvordan gjelden fra barndommen vokser. Ungdommene har forskjellige forklaringer på gjeldsproblemene.

En av dem sa følgende:

”Gjelden har jeg fått fordi jeg ikke har giddet å betale, og at det har vært for mye. Jeg har vært uansvarlig ved å bruke penger jeg ikke har. Jeg har cirka 340 tusen i gjeld”.

Nils og Nikolai sier at gjelden ble opparbeidet i en tid med mye festing. Begge fikk dommer for kriminelle forhold i denne tiden. Arne forteller om en tid med flere forsøk på skolegang, men han maktet det ikke da han hadde mye å holde styr på siden han skulle bo for seg selv. Nina flyttet tidlig hjemmefra. I etableringsfasen var hun plaget av spiseforstyrrelser som fikk henne inn i et økonomisk uføre. Henriette sier hun bare ville være med vennene sine, men at hun begynte å drikke alkohol fra 12 års alderen. Dette ga henne manglende oversikt, og husholdningsgjeld. Preben hadde det vanskelig på hjemmebane, og mener han lenge har vært psykisk syk. Han handlet på nett, og fikk således betalingsproblem. Alt dette er forhold som virket inn på informantenes hverdag, og på opparbeidelsen av barnegjeld.

Ingen av informanter gir egne foreldre skylden for at de har gjeld. Likevel sier alle at familiene deres har hatt det trangt økonomisk. Forhold

omkring økonomi ivaretas vanligvis av barns foreldre. Foreldrene ordner opp og passer på. Ungdomsinformantene har av ulike grunner ikke hatt denne oppfølgingen fra foreldrene. I barndomshjemmet deres var ikke gjeldsproblematikk et tema.

Det som eskalerte gjelden til ungdomsinformantene handlet om at de sluttet på videregående skole med lån fra Statens lånekasse uten å fullføre skolegangen. Studiegjeld er en gjeld som lånetaker ikke har noe av verdi igjen for dersom han eller hun ikke tar eksamen. Dersom en person starter og slutter flere ganger med studielån vil gjeldsbyrden øke betydelig. Selv om de aller fleste som ”dropper ut” eller velger bort skolegang klarer seg bra, er dårligere psykisk helse og opphopning av levekårsproblemer noe som vanligvis følger med når en velger å slutte på videregående skole før et skoleår eller de planlagte skoleårene årene er ferdig. Kanskje er det verre for personer med vanskelig oppvekst og egne husholdningsutgifter å droppe ut, enn for dem som har foreldre som kan støtte dem både økonomisk og med gode råd?

Gjeld kan forstås i lys av såkalte ”vanlige folks liv”, men gjeld kan også forstås som ulike muligheter for landets borgere. Studiegjeld, telefongjeld, strøm, TV-lisens, lege og tanlegeregninger er i tråd med hva som anses som normalt å ha av utgifter i et hushold. Vår påstand er imidlertid at dette ikke er vanlige utgifter for barn på 15 til 18 år i dagens Norge. Foreldrene betaler. Ei heller er det vanlig at tenåringer ikke har daglig oppfølging av voksne (les: foreldre). Ungdomsinformantene har fra tidlig alder opparbeidet seg gjeld, fordi de ikke har betalt regningene for eget hushold. Dette er bakgrunnen for at de i dag er definert som ikke kredittverdige. At de måtte ta ansvaret for eget hushold fra tidlig i tenårene problematiseres ikke. Ei heller problematiseres at de ikke greide skolen på grunn av sosiale og helsemessige problemer. Forvaltningsmessig defineres ungdomsinformantenes problemer som saker hvor det ikke er

noe å gjøre, ”annet enn å vente til det går mot gjeldsordning”, som rådgiverne hos NAV uttrykker det. Rådgiverne i datamaterialet betegner situasjonen som vanskelig, fordi ungdommene ikke har noe å fordele til kreditorer ved en eventuell gjeldsordning. Ifølge Kahrs (2010) er brorparten av dem som kommer til rådgivning allerede innrullert i NAV-systemet fra før. Det vil si at de lever av ulike statlige og kommunale ytelser. Dette samme gjelder våre informanter. I de periodene ungdomsinformantene blir gående uten ordinær lønnsinntekt og med manglende betalingsevne stiger gjelden deres. Godt over halvparten av gjelden deres dreier seg i dag om renter og gebyrer, og det er problematisk at gjeldsbyrden fortsetter å vokse under ungdommenes rehabiliteringsperiode. Det nåværende problemet angående gjeld er altså ikke at informantene opparbeider seg mer gjeld, men at den gjelden de allerede har pådratt seg øker.

GJELDEN PÅVIRKER HVERDAGEN OG HELSEN

Alle ungdommene har gjeld, og for dem synes gjelden å være uoverkommelig. De skylder fra 100 til 350 tusen kroner til ulike kreditorer. Ungdommene har kanskje ikke de største gjeldsbyrdene, men uten inntekt, utdanning eller formue er gjeld betydelig.

Informantenes oppvekst og bakgrunn vitner om at de lenge har hatt økonomiske problemer. Gjelden representerer problemer som informantene definerer som vanskelig, og som de forteller sliter på psyken deres. Ungdomsinformantene vektlegger at de ønsker å leve opp til samfunnets forventninger om hvordan livet skal leves. De formidler imidlertid at de ikke har klart å leve opp til egne og andres forventninger om utdanning og jobb. De er opptatt av å vise at de har samme moralske standarder vedrørende arbeid og gjeld som alle andre, at de kan gjøre en innsats, sette opp et budsjett og at de vet at regninger skal betales. De skylder ikke på andre enn seg selv for det som gikk galt i oppveksten, men ber om en ny sjanse. Likevel mener de at belastningen gjelden gir dem i hverdagen gjør det vanskelig å komme ut av den situasjonen

de er i. Energien de skulle brukt til å delta i samfunnet brukes på å holde borte vanskelige følelser.

Gay Becker (1999) mener at verden i seg selv er kaotisk. Hun fremfører at i en kultur der vi ønsker å se verden som ordnet er usikkerhet og kaos belastende. Styrken som ligger i troen på at livet er forutsigbart og ordnet gjør at forstyrrelser og avvik i forventet livsløp blir møtt med iherdige forsøk på å få hverdagslivet tilbake til det normale. Ungdomsinformantene lever og har over tid levd liv som kan defineres kaotiske. De har slik vi ser det opplevd ulike grader og forstyrrelser utenom det normale. Tiden i kaoset kaller Becker for "living in Limbo" (ibid 1999:123). Dette er en tid hvor usikkerhet gjelder, og konflikten omkring det og ikke klare å stille opp til normale forventninger skaper en stresset situasjon. Disse vanskelighetene fører til at personer omdefinerer måten de tenker om livet sitt, eller som en av informantene sa om det å være arbeidsledig:

"Samme hva du vil så hvis du har vært ute av det lenge, overbeviser du deg selv med at du ikke klarer det. Det er ikke det at du overbeviser deg selv om at det er greit sånn, men du overbeviser deg selv om at du ikke trenger hjelp".

Ungdomsinformantene sier at hverdagen deres er preget av usikkerhet. Samtlige er blitt gående i hva en kan kalle en varig limbo, det vil si i en opplevelse av varig og uavklart uorden. Informantene hevder imidlertid at de har lært seg å leve med kaos. Dette på samme måte som andre lærer å leve med eksempelvis alvorlige sykdommer eller uforutsette alvorlige hendelser. Det som skjer føles kaotisk, og informantene klarer ikke å ta innover seg hva som skjer.

En av dem fortalte følgende:

"Det som begynner i det mikroskopiske, la oss si ei regning, kan ødelegge deg helt. Det at det ikke finnes system som kan hjelpe deg. Jeg har vært deprimert og innlagt. Jeg har vært i den syklusen der, men til slutt bryr man seg ikke om det. Det tok flere år, før jeg

satt med de følelsene jeg har i dag. Jeg har bare skjøvet det bort. Selv om årene tok det bort er følelsene der".

Her viser ungdomsinformanten at han har fått livet til gå sin "vante gang" tross alt. Likevel gir utsagnet hans et inntrykk av at dette har kostet. Forestillingene om at vi alle er ansvarlige for livene våre gjør at vi har behov for å finne grunner for at livet ikke er som det skulle vært.

I en tid hvor arbeidsledigheten er liten kan personer utenfor arbeid føle seg ekstra utilstrekkelige. Det er ikke lett å leve med at andre synes synd på deg eller gjør det bedre enn deg. Å legge skylden på seg selv kan avverge ubehageligheter omkring den fordømmelsen en over tid har følt av å ha kommet i de situasjonene informantene er i.

Alle ungdomsinformantene formidler at det er greit å snakke om gjeld, og om hvordan det å ha gjeld oppleves. De sier at det å belyse situasjonen og problematikken omkring egen gjeld er med på å redusere plagene den medfører. Bare det å snakke om temaet gjeld med andre gir en følelse av kontroll, eller som en av dem sa: "Etter at jeg hadde vært hos økonomisk rådgiver følte jeg at jeg hadde mer kontroll enn før, selv om jeg er usikker på om det fører noen vei, om det er hjelp å få". Alle ungdommene fremhever at de trenger bistand i forhold til å bli kvitt gjelden.

En av ungdomsinformantene tror at han har opparbeidet seg gjeld fordi han har vært psykisk syk. De andre derimot argumenterer for den omvendte logikken. Arbeidsledighet og gjeld har gitt dem helseproblemer. Alle ungdommene forteller om postkassevegning og om uåpnede brev. De lar brevene ligge uåpnet eller kaster den. De sier at de uansett ikke har oversikten, og at de blir dårligere av å tenke på gjelden. Hvis de klarer og "glemme" gjelden mener de at hverdagen blir bedre. To av informantene forklarer det på følgende måte:

"Jeg tror det blir en vanesak etter hvert, at man klarer å bære det. Man bare blir vant

med det at det blir en del av dagen liksom, at når du ser regningene komme i posten. Du ser dem, du tar dem, du legger dem til side og tenker ikke over det. Man åpner dem ikke. Man har ikke ressurser til å gjøre det, og man har ikke noe å oppnå ved å åpne dem annet enn og psyke deg ned så å si”.

”En blir vant med situasjonen, og tenker egentlig ikke så mye på det. Men, det ligger nå der, og det tror jeg er bevisst også. Hverdagen blir så mye bedre hvis jeg ikke tenker på det”.

Uttalelsene viser at måten ungdomsinformantene forholder seg til gjelden på gir mening i den betydning at fremgangsmåten er nødvendig for dem for å få hverdagen til å fungere. For de fleste av oss vil en slik handlingsmåte forstås som destruktiv. For ungdom må den måten de håndterer posten på forstås ut fra deres situasjon. Levekårs- og helseproblemene bør, i denne sammenhengen, ikke ses som utelukkende egenskaper ved individet, men som vanskeligheter som blir til i et samspill mellom ungdommer og omgivelsene deres (Anvik og Eide 2011). Ungdomsinformantenes gjeld må forstås i sammenheng med de helsemessige problemene ungdommene har utviklet i oppveksten. Hendelser og erfaringer fra barndommen, og den hjelpen de har fått for problemene av bistandsapparatet kan sies å være en del av deres oppvekst. En av ungdommene sa for eksempel følgende:

”Jo da, det er mye hjelp å få, sikkert ennå mer hvis en gjør litt selv også. Ja de gjør det de kan, selv om det ikke er all verden egentlig. Det er å søke om utsettelse og så gjøre det om igjen. Det er vel sånn det fungerer, virker det som. Jeg har vel litt mer kontroll nå etter det første møtet med rådgiver. Mye mer enn før, for da hadde jeg ikke kontroll i det hele tatt. Det er vel (pause) det føles nå greit der (pause), men det er likevel ubehagelig”.

Sitatet viser informantens tiltro til saksbehandlerne og NAV og den jobben de gjør. Dette til tross for usikkerheten omkring den hjelpen

han kan få. Ungdomsinformantene har generelt liten tro på at det vil bli lett å bli kvitt gjelden og er usikker på jobbmuligheter i fremtiden. En av ungdomsinformantene fortalte om sitt mismot:

”Etter all denne tiden med bekymringer har jeg egentlig latt være å bekymre meg for det meste. ... man skulle tro at man gir faen, men man gjør jo ikke det. Det setter et preg på deg. Jeg ser bare for meg at jeg prøver å komme meg ut av det for det hadde vært det mest positive og det beste for meg for å prøve å fungere helt normalt igjen, så jeg håper jo på det. De bekymringene jeg får om det ikke gjør det, de får jeg nesten ta der og da”.

Hvordan vi ser på oss selv henger sammen med hvordan vi blir sett på av andre. Å kunne bestemme selv, og velge egen identitet anses som noe vår tid gir mulighet til. Det å være annerledes er mer akseptert nå enn tidligere, men dette er nært knyttet til de sosiale omgivelsene den enkelte er del av. Personer i Kvalifiseringssprogrammet er personer som ikke har gjort det forventede. De defineres gjerne som avvikere. Betegnelser vi bruker om dem er; utsatte grupper, sosialt yrkeshemmede, de marginaliserte, de ikke kredittverdige. Disse betegnelseene fører med seg et stigma.

Stigmatiseringen har betydning i forhold til hvordan en person ser på seg selv, og dermed også i forhold til sosialisering inn i en rolle som hjelpetrengende og sosialbruker. Det er hevdet at noen ungdom velger ”å nave” fordi det ikke lengre er skambelagt. Vi finner ingen støtte for dette synspunktet hos ungdomsinformantene. De mener tvert om at de er i en uholdbar situasjon, som medfører både skam og skyldfølelse. En av informantene fortalte følgende:

”Må finne unnskyldninger i forhold til bolig. Jeg kan ikke si at jeg er i KVP eller får penger fra NA. En vil ikke si at en går på trygd eller er i tiltak. En må hele tiden gå rundt folk, en blir god til det til slutt. Det blir liksom en del av det. Jeg har en falsk identitet. Det føles som jeg har vært nødt

til å bygge meg opp som en annen person. Jeg kan ikke si til dama at jeg er økonomisk handicappet”

Situasjonen disse unge voksne befinner seg i kan sammenlignes med situasjonen til ungdom i narkomiljøet. Smith-Solbakken og Tungland (1997) beskriver hvordan det å falle utenfor de ”straites verden”, enten det skjer på grunn av spenning, trøst, tilhørighet eller protest ofte fører ungdommer inn i en verden av avvik fra det som kulturelt sett regnes som det normale. Etter hvert kan det å være i tiltak hos NAV fortone seg som det ”normale”. Det blir en måte å skaffe seg ro omkring økonomi, og å få forståelse for den situasjonen vedkommende er i. Tiltaksdeltagelse gir i tillegg mer penger enn det å gå på sosialstønad.

Det ser således ut til at for ungdomsinformantene blir tiltakene i NAV en måte å skape orden på. Kulturelle kategorier har innvirkning på våre liv, og blir til ”*kroppslig kunnskap*” (Becker 1999). Det stresset og den oppgittheten som ungdomsinformantene beskriver at hverdagslivet er preget av, kjennetegnes av kaos. For å komme ut av kaos, og lette hverdagens stress kan tiltakene som NAV tilbyr være til hjelp. Tiltakene utgjør trygge rammer for hverdagslivet. En av informantene beskriver eksempelvis NAV som en del av nettverket hans. Han har funnet tilbake til meningen med hverdagslivet ved å være i tiltak hos NAV. I Kvalifiseringsprogrammet unngår han maset fra kreditorene.

Dersom orden oppnås, ved eksempelvis deltakelse i kvalifiseringsprogrammet, står imidlertid tilværelsen i fare for å rase sammen igjen dersom tiltaket opphører. Foreløpig er kvalifiseringsprogrammet ofte knyttet til usikre arbeidsplasser, og dermed er det fare for at deltakerne mister oppfølgingen og inntektene etter tiltakenes avslutning. Når informantene ikke er i kvalifiseringsprogrammet skaper korte lønnete arbeidsforhold en opplevelse av at kreditorer tar for mye av den ordinære inntekten. Dette skaper mye i frustrasjon blant informantene.

En av dem sa:

”Når du kommer i jobb, og har 100 tusen i gjeld blir det vanskelig å gå på jobb. Jeg får ingenting igjen for arbeidet. Det er med på at en ikke kommer seg i jobb, for det har jeg tenkt. Hva er vitsen? Fordi kreditorene tar alt. Kanskje når jeg er ferdig med den ene så har jeg ti andre krav, og kanskje når jeg er ferdig med den andre så er kanskje gjelden blitt enda større hos de andre som jeg har igjen. Ja det er en uendelig syklus det der, og da sitter man igjen. Hva er vitsen? For kreditorene er der, da står du egentlig igjen med at du må betale det likevel, selv om det går an å stoppe trekk. De fleste kan kanskje klare det, og betale gjelden ned etter lang tid, men hva står en egentlig igjen med å leve for da? Nei altså, hva kan man si når man er i en situasjon hvor det er lite håp rundt hjørnet? Men, man håper nå, det er ikke så mye mer å si”.

Ungdommene forteller at de daglige opplevelsene gjelden deres fører til er stressende. Å gå på sosialtrygd har skapt en genuin usikkerhet i forhold til fremtiden hos informantene. De formidler at de er klar over at uten utdanning og arbeidserfaring vil de få problemer i arbeidslivet. Hvis de skulle få seg et arbeid vil støtten de får i tiltaket falle bort, og dette gjør dem sårbare.

”*Jeg ble sett på som skulker, men jeg var egentlig syk,*” heter en rapport om dropouts i skolen fra Nordlandsforskning (ibid 2011). Tittelen viser til ulike forståelser av årsaken for at noen slutter på videregående skole. Målet med rapporten er å flytte blikket fra enkeltindivider til samfunnet generelt, og hjelpeapparatet spesielt, for å forandre forståelsen av dropouts. Rapporten tar til ordet for nytenkning og for nye organisatoriske grep. Det kan være bedre å bli definert som syk dersom alternativet er at du blir definert som lat. Eller som en av våre informanter sa;

”Jeg skulle vel heller snakket med en psykolog da jeg kjøpte som verst på nettet”.

Det er grunn til å hevde at det i hovedsak var sosiale og helsemessige forhold som gjorde at

ungdomsinformantene sluttet på skolen, men likevel henger barndommens gjeld ved dem. Det er særlig studiegjelden som er problematisk. Den ble ikke fulgt opp i forbindelse med skoleavbruddene, og den vokser stadig. De har studiegjeld uten at de har tatt noen eksamener, og kan dermed ikke få ny studiefinansiering fra Statens lånekasse. Gjeldsbyrden til ungdomsinformantene bidrar til sosial tilbaketrekning, kaos i hverdagen og helsemessige utfordringer. De blir dårlige av gjelden, og gjelden bidrar til at hverdagene fortsetter å være kaotiske.

REHABILITERING OG GJELDSHJELP

Lønnsarbeid er målet for ungdommens rehabiliteringsprosess. Men, for å gå gjennom en individuell rehabiliteringsprosess trenger de å håndtere gjelden sin. De må altså endre egne handlingsmåter. Ungdomsinformantene hevder at en av grunnene til at mange ikke oppsøker hjelp for gjeldsproblemer er redsel for å bli skuffet, og for at de ikke skal greie å endre atferd. Rehabilitering krever at en person skal vise at han eller hun har gode holdninger i forhold til arbeid, spesielt dersom målet er lønnsarbeid. Dette er ikke lett siden informantene beskriver at de blir syk og ukonsentrerte av gjeld, og siden de fremhever at gjeld er tabu og vanskelig å håndtere. En av dem sa følgende:

”Du blir psykisk syk. Det er tabu. Sånn som jeg, det er ingen i familien min som vet om gjelden. Det sliter på, går på psyken. Jeg tror mamma hadde blitt irritert og sint, og faren min hadde sagt hvorfor har du ikke kommet til meg? Han har sagt det før at hvis du har masse regninger må du komme til meg. De trenger ikke gå til inkasso, for jeg skjemmes på en måte. Jeg har ikke visst hvordan disse inkassofolkene håndterer saken, har liksom trodd at de kom til og grabbe tak i meg. Det har vært masse søvnløse netter på grunn av dette, har trodd at jeg kunne komme i fengsel”.

Denne informanten sier at gjeld er tabu, og viser med sine uttalelser til det ubehaget hun har hatt på grunn av regningene sine. Hun har

skammet seg over å ha kommet i denne situasjonen, og vært usikker på hvordan andre ville reagere, både nærmeste familie og kreditorer. Ungdomsinformantene har en fortid som tilsier at de kanskje har hatt rettigheter i forhold til folketrygden på grunn av sykdom, men disse rettighetene er ikke fulgt opp når de har vært under behandling eller rehabilitering. De har for eksempel tatt studielån selv om de var for syke for å studere.

Tiltak overfor såkalte marginaliserte og utsatte grupper er definert som et viktig sosialpolitisk felt. Historisk sett har det vært praktisert ulike politiske løsninger i forhold til integrering av og inntektssikring for mennesker tilhørende disse gruppene. Flere forskere (Grue 2004, Mik-Meyer 2004, Rønning 2007) fremhever at det er grunn til å hevde at en i dag befinner seg innenfor en behandlingsdiskurs, hvor behandlingssmessige og individfokuserede løsninger gjelder. Organisatoriske forhold overses, og blir derfor ikke endret selv om mange av utfordringene kan ligge der. Rehabilitering har et individrettet fokus, men for å ta et bedre grep om individuell gjeldsbelastning og fattigdomsproblemet trengs det endringer også innenfor institusjonelle og samfunnsmessige forhold.

I følge Lov om frivillig og tvungen gjeldsordning for privatpersoner (gjeldsordningsloven) har alle privatpersoner med alvorlige gjeldsproblemer rett til hjelp. Handlingsplan mot fattigdom, retningslinjer for økonomisk rådgivning i NAV, lov om sosiale tjenester i NAV, utformingen av kvalifiseringsprogrammet og gjeldsordningsloven har alle delvis samme formål. Formålet er å bistå mennesker som trenger en ny start i forhold til sin økonomiske situasjon. Ulike velferdsordninger skal settes inn for å hindre både helsemessige og sosiale problemer. Gevinstene av tiltakene er både viktig for den enkelte, men også for samfunnet. De innsatsene som settes inn for at folk kan bli gjeldsfrie har betydning for om den enkelte lykkes med å nå målet for deres rehabiliteringsprosess. Innenfor hjelpeapparatet er idealet når det

gjelder tiltak ovenfor unge mennesker med psykiske, adferdsmessige, sosiale eller rusrelaterte problemer at hjelpen skal bygge på en tverrfaglig og helhetlig forståelse av situasjonen. I rehabiliteringsprosessen skal hjelpeapparatet gi koordinert og helhetlig bistand til ungdommen for at han eller hun skal nå sine mål.

For ungdomsinformantene er målet ordinært lønnsarbeid. Likevel er det ikke alle som kan få gjeldsordning som en del av deres rehabiliteringsprosess. Det er bare de alvorligste tilfellene av misligholdt økonomi som skal innvilges gjeldsordning. Hvordan loven vurderes og defineres blir derfor avgjørende for bistanden som tilbys.

Siden målet for ungdommenes rehabiliteringsprosess er arbeid, og de er unge vil vilkåret om varighet i gjeldsproblemene utelukke gjeldsordning. Målet for prosessen, og gjeldssanering blir en kontradiksjon. Erfaringene til de økonomiske rådgiverne hos NAV er at det uansett går mot gjeldsordning for ungdom som informantene i denne studien. Idealet om å få folk ut av fattigdomsproblemene er derfor langt unna realitetene generelt, og spesielt i forhold til unge voksne som ønsker hjelp mot gjeldsproblematikk.

Ordningene som finnes i dag er ikke til hjelp for personer som har opparbeid seg barnegjeld.

På tross av at ungdomsinformantene er uten arbeid og har vedvarende betalingsproblemer regnes de, på grunn av sin unge alder, som personer med gode sjanser for å få arbeid. Deres potensielle jobbmulighet gjør at de ikke er definert som verdig trengende for dagens gjeldsordninger. Gjeldsordningene forutsetter liten sannsynlighet for fremtidig inntekt. Informantenes unge alder gjør at samfunnet moralsk sett ikke "godtar" at det ikke er håp for at de kommer seg ut i arbeid. Dersom en vanskelig barndom er medvirkende årsak til barnegjeld, er det grunnlag for å spørre om gjeldsordningene som finnes er gode nok? Det er også nærliggende å spørre; hvordan barnegjeld er mulig? Bør ikke hjelpeapparatet ta ansvar også for det økonomiske om foreldrene ikke strekker til, og barnet er under myndighetsalder?

Fokuset innenfor gjeldsrådgivning og -hjelp er læring av moralsk riktig økonomisk adferd. Rådgiverne hos NAV mener det er grunnholdningene til personer som er skyld i gjeldsproblemene. En slik forståelse vil ut fra Midré (1990) sin teori, om avgrensningens dimensjon, tilsi at personer som ikke mestrer egne gjeldsproblem er de som ikke vil, men som kan og som dermed er uverdige trengende, på grunn av dårlig moral. Ungdomsinformanter mener derimot at det ikke er hjelp til budsjettering som behøves. De ønsker et lån fra NAV for å refinansiere sine økonomiske forpliktelser. De vil ikke bli møtt med moralske pekefinger, men de har behov for tiltak som hjelper dem ut av det økonomiske uføret de er kommet i. Selv om vilkåret for varighet er det som, ifølge rådgiverne hos NAV, setter stopper for gjeldsordning, er det grunner for å mene at ungdommene tilhører en gruppe som av NAV regnes som uverdige trengende. Ut fra utsagnene til rådgiverne, er debatten omkring betalingsevne og betalingsvilje svært levende i NAV-systemet. Unike menneskers vanskelige livserfaringer og pressede sosiale situasjonen synes i mindre grad å være med når vurderinger om bistand tas.

Problemforståelsen er, slik vi ser det, viktig i forhold til de ulike velferdsordningene som tilbys generelt og spesielt i forhold til barnegjeld. Empowermentbevegelsen og tilhengere av den sosiale modellen minner oss om utsatte gruppers manglende makt og innflytelse over egen livssituasjon. Makteløshet kan ikke bekjempes med behandling.

Gjeldsordningenes og kvalifiseringsprogrammets utforming vil i seg selv påvirke utfallet av enkeltpersoners rehabiliteringsprosess. Ved å problematisere de begreper vi bruker når vi omtaler "de andre" som dårlige betalere, trygdemisbrukere eller slendrianer, kan vi kanskje bli mer anerkjennende i forhold til andre menneskers livserfaringer. "Å nave" og "dropouts" er eksempler på konstruerte begrep som vi tar for gitt, både som medmennesker og som forskere. Dette uten å tenke på forholdene som bidro til

å stemple personer i slike problemkategorier (Bourdieu 1995).

Ungdomsinformantene fremhever at enkeltmedlemmer av utsatte grupper må bli hørt dersom de skal gjennomgå en individuell rehabiliteringsprosess. De er særlig opptatt av hvordan fordømmer fordømmer og stigmatiserer. Det å bli sett på som avviker med behov for endring, bør erstattes med anerkjennelse og oppmuntring. Det å bli lyttet til og ikke minst trodd er sentralt i denne sammenheng. Vi vil kalle denne måten å yte tjenester på; brukerrettet. Det er ikke alltid formålstjenelig å påta seg rollen som realitetsorienterer, med faste retningslinjer, kravspesifikasjoner og rapporter for å avdekke verdig og uverdige trengende. Løsningen på fattigdomsproblemet ligger neppe i fordømmelse, men kanskje i koordinert bistand og reell gjeldssanering.

Rehabilitering er pr. definisjon individorientert. Det vil si at det handler om koordinerte tjenester til enkeltpersoner, og at det dreier seg om individuelle endringsprosesser. Eksempelvis kan tiltak ved bedrifter eller hos NAV presenteres som ”et kurs for å gi deltagerne innsikt i sin livssituasjon”. Informantene beskriver at slike navn eller benevnelser kan oppleves som nedlatende. Ingenting i vårt materiale tyder på at ikke ungdommene er klar over hvordan de har det, og hvordan de levd sine liv. Likevel er det slik at velferdspolitikken og hjelpeapparatet vektlegger at de såkalte ”utsatte grupper” trenger er å få innsikt i sine problemer. Det er imidlertid vanskelig å tvinge mennesker til endring. Endringsprosesser kan argumenteres for dersom en person velger endringsmålene selv, eller har reel medbestemmelse. Endringsforventninger kan derimot oppleves respektløse dersom en person tvinges inn i endingsløp som andre har bestemt for dem. Tross fine ord om ”brukerrettede tjenester”, og ”like muligheter for alle” er egenskapsforklaringer svært utbredt i rehabiliteringsfeltet. Mange tjenesteytere gjør en fantastisk jobb, men systemene og ulike ordninger er ikke alltid designet for å ta hensyn til enkeltindivider.

Sett fra vårt ståsted handler rehabilitering om å yte bistand for at enkeltmennesker skal komme seg videre i livet. Studien viser at for noen ungdommer er barnegjeld et hinder for rehabilitering, altså det å komme seg videre. Sannsynligvis vil individuelle rehabiliteringsprosesser lykkes bedre dersom mulige tiltak i forhold til gjeld trekkes inn i endringsprosessen på lik linje som eksempelvis rusbehandling og hjelp i forhold til psykiske lidelser. Rehabilitering krever at en persons komplekse problemer ses i en helhetlig sammenheng. Ordninger som reduserer en persons gjeldsbelastningen bør således tas inn som en viktig del av en persons rehabiliteringsprosess.

Handlingsplan for fattigdom foreslår lettelser i forhold til gjeldsordning for utsatte grupper, eksempelvis i forhold til kravet om selv å ha forsøkt å få i stand løsninger med kreditor (AOI 2008). Det gjenstår å se om det er grunnlag for å mene at nye ordninger er på vei inn i feltet, og i så fall hvordan de blir tolket og brukes i forhold personer med voksende barnegjeld.

AVSLUTNING

I denne artikkelen har vi sett at noen barn eller tenåringer med psykiske og/eller sosiale funksjonsnedsettelse verken har tilstrekkelig støtte i voksenpersoner, eller egne forutsetninger for å håndtere ungdomstidens generelle usikkerhet og egne husholdsutgifter. Dette kan resultere i ubetalte regninger og påfølgende inkassokrav - barnegjeld.

Målet med informantenes individuelle rehabiliteringsprosess, og fattigdomssatsningen generelt, er lønnsarbeid. Det er og har vært politisk enighet omkring ordningene som er utformet for å avhjelpe gjelds- og fattigdomsproblemer. Kriteriene som gjelder for ordningene skal avgrense hvem som får og hvem som ikke får hjelp. Et av spørsmålene i denne artikkelen er derfor om disse ordningene er til hjelp for dem som har barnegjeld, og som skal gjennomgå en rehabiliteringsprosess.

Dersom en person skal få innvilget gjeldsordninger forutsettes det at situasjonen vurderes som varig, altså at det ikke er mulig å oppar-

beide betalingsevne innen en viss tid. Hvordan dette vilkåret vurderes er avgjørende for unge voksne med barnegjeld. Til tross for langvarig offentlig forsørgelse er ung alder i dag et hinder for å få delta i gjeldsordninger. Det er, i alle fall bør det være, håp for unge mennesker, og kategorien ”varighet” er moralsk sett uakseptabel. Empirien viser altså at når et barn først pådrar seg gjeld før myndighetsalder er reglene for gjeldsordning verken designet eller praktisert til gunstig for dem. Gjelden blir derimot en tilleggssbyrde til deres sosiale og helsemessige problemer. Gjelden bidrar til å holde dem i en avmaktssituasjon hvor utsikten til å bli langvarige stønadsmottakere er stor og utsikten til lønnsarbeid liten². *Se fotnote etter artikkel*

Studien viser at ungdomsinformantene blir gående i ulike midlertidige tiltak via NAV med lite fokus på gjeldsbetjening. Dette fører til at de ikke blir kvitt barnegjelden, tvert om øker den. De er tvunget til og tre inn i voksentilværelsen med stigmatisert bagasje i form av inkassogjeld. Gjelden sliter på helsen, og den vokser i form av løpske renter og gebyrer. Det er belegg for å hevde at gjelden er til hinder for helsemessig bedring, og for endring av hverdagslivet til informantene. Tvert om bidrar gjeldsproblemene til at helsen deres blir dårligere og dårligere. Dessverre er det slik at de komplekse utfordringene som denne gruppen unge voksne har ikke alltid er i samsvar med de forventningene om personlig endring som hjelpeapparatet forutsetter. Mange av ungdommene har vært utenfor ordinært arbeid og utdanning over lang tid, og deres funksjons- og mestringsevne må ses med bakgrunn i livssituasjonen deres. Langvarige bruk av sosiale stønader som inntektssikring gjør at ungdommene står i fare for at hjelp fra NAV blir en ”varig midlertidighet”. Det vi si at de blir gående som ”uavklarte” i NAV-systemet svært lenge.

Vårt anliggende i denne sammenheng er å peke på at det kan være fruktbart å vektlegge mennesker som aktive i stedet for passive, da det kan ha betydning for hvordan vi møter dem. Hjelpe-

apparatet og samfunnet bør tro at folk kan, er motivert og vil gjøre det beste ut av livet sitt. Vi bør ta oss tid til å høre på dem som trenger bistand, eller som skal gjennomgå en rehabiliteringsprosess. Kanskje vet de hva som skal til? Ungdomsinformantene fremhever at de har behov for ulike typer av støtte og hjelp i hverdagen. Hjelpen må, slik de ser det, være helhetlig, og bør ta utgangspunkt i hva ungdommene selv mener gir dem ro og stabilitet i hverdagslivet. I forhold til gjeldsproblemer ber informantene om hjelp til å kontakte kreditorer, og få i gang eventuelle nedbetalingsordninger. Dette fremhever de vil være avgjørende for dem for å lykkes i målet om å skaffe seg lønnsarbeid. Å se mennesker som aktive betyr ikke at den enkelte alene skal påta seg ansvaret for den gjeldssituasjonen de er havnet i. Barnegjeld handler like mye om samfunnets tilrettelegging for barns oppvekstvilkår.

Fotnoter

1. Intervjupersonene er anonymisert, og navnene; Nils, Nikolai, Nina, Arne, Henriette og Preben er fiktive navn. I artikkelen vil intervjupersonene også bli kalt ungdomsinformanter eller bare informanter.

2. Ingen av ungdomsinformantene har fått seg ordinært lønnsarbeid etter at intervjuene ble gjennomført.

Litteratur

- Anvik, Cecilie og Ann Kristin Eide (2011).
De trodde jeg var en skulker, men jeg var egentlig syk. Bodø: NF-notat 1001/2011
- Becker, Gay (1999).
Disrupted Lives. Barkley and Los Angeles, California: University of California Press
- Bourgeois, Philippe (2002).
In Search of Horatio Alger culture and Ideology in the Crack Economy. In: Weinberg, Thomas (red). *Qualitative research Methods*. Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.
- Bourdieu, Pierre og Loic Wacquant (1995).
Den kritiske ettertanke, Grunnlag for samfunnsanalyse. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Fløtten, T., Skog Hansen, I. L., Grødem, A.S., Grønningsæter, A.B og Nielsen R. A.(2011).
Kunnskap om fattigdom i Norge. Oslo: Fafo rapport 21
- Grue, Lars (2004).
Funksjonshemmet er bare et ord. Oslo: Abstrakt Forlag AS.
- Helse - og Omsorgsdepartementet (2012).
Forskrift om habilitering og rehabilitering, individuell plan og koordinator.
- Haavind, H. (2000).
Kjønn og fortolkende metode. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag
- Arbeids og Inkluderingsdepartementet (2008)
Handlingsplan mot fattigdom. Vedlegg til St. prp. nr 1 (2008-2009)
- Järvinen, Margaretha (2004)
Dømt til personlig utvikling-Identitetsarbejde i Revalidering. København: Hans Reitzels Forlag.
- Kahrs, Torleif (2010)
Gjeldsrådgivning, Sosialfaglige Perspektiver på Gjeldssaker i NAV. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Midré, George (1990).
Bot, bedring eller brød? Oslo: Universitetsforlaget.
- Misund, Gunhild F. (2011).
Det gjelder gjeld. Bodø: Universitetet i Nordland, masteroppgave
- Poppe, C. (2005).
Betalingsvansker: Et spørsmål om umoral, eller...? Oslo: Statens institutt for forbruksforskning SIFO.
- Richardson, Laurel (1998).
Writing. A Method of Inquiry. In Denzin, Norman K. and Lincoln, Yvonna S. *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. California: SAGE Publications
- Rønning, R. (2007).
"Brukermedvirkning og empowerment - gammel vin på nye flasker?"
- I Askheim, O. P. og B. Starrin (red.)
Empowerment i Teori og Praksis. Oslo: Gyldendal akademisk
- Schafft, A. og Ø. Spjelkavik (2011).
Evalueringsprogrammet. Oslo: AFI-Rapport 4
- Smith-Solbakken, M. og E. M. Tunngland, (1997).
Narkomiljøet. Økonomi, kultur og avhengighet. Oslo: Ad Notam Gyldendal AS
- Thommesen, Hanne (2012).
Hverdagsliv med psykiske og rusrelaterte problemer. Oslo: Gyldendal Akademiske

Hanne Thommesen
Universitetet i Nordland
Fakultet for Samfunnsvitenskap
8049 Bodø
Tlf: 482 71 059
E-post: hth@uin.no

Gunnhild Falkflaug Misund
Bodø Industri AS
8001 Bodø
gunnhild.Misund@bodoind.no